

Autor: Mark Weber

Zkraje roku 1935 vyplula z německého přístavu Bremerhaven do palestinské Haify osobní loď. Na zádi se skvělo její hebrejským písmem vyvedené jméno „Tel Aviv“ a na jejím stěžni vlál prapor se svastikou. A přestože plavidlo vlastnili sionisté, jeho kapitán byl členem nacistické strany. O mnoho let později vzpomínal jeden z pasažérů na tuto kombinaci symbolů jako na „metafyzickou absurditu.“ [1] Absurdita či ne, jedná se jen o jeden výjev z málo známé kapitoly dějin: rozsáhlé spolupráce sionismu s Hitlerovou Třetí říší.

*Lod' Tel Aviv, vlastněná lodářským magnátem **Arnoldem Bernsteinem**, jejímž kapitánem byl bývalý německý velitel ponorky.*

Společné cíle

V dějinách se na „židovskou otázku,“ tj. náležitou pozici Židů v nežidovských společnostech, pokoušeli odpovědět různí lidé v mnoha zemích. V 30. letech 20. století se velmi sblížil pohled na řešení této komplikované otázky u židovských sionistů a německých nacionálních socialistů. Shodovali se na tom, že Židé a Němci náležejí k svébytným a odlišným národnostem, i na tom, že Židé do Německa nepatří. O Židech žijících uvnitř hranic Říše tak nemluvili jako o „Němcích židovské víry,“ ale jako o příslušnících svébytného národního společenství. Sionismus (židovský nacionalismus) jako jednu ze svých zásad stanovoval povinnost sionistických Židů přesídlit do Palestiny, „židovské domoviny.“ Jen sotva se mohli považovat za upřímné sionisty a zároveň si nárokovat rovnoprávnost v Německu nebo kterékoliv jiné „cizí“ zemi.

Zakladatel moderního sionismu **Theodor Herzl** (1860-1904) zastával názor, že antisemitismus není nějaká úchylika, ale přirozená a zcela pochopitelná reakce Nežidů na cizí židovské chování. Jediným řešením podle něj bylo, aby Židé tuto skutečnost uznali a žili odděleně ve své vlastní zemi. Ve svém nejvlivnějším díle *Židovský stát* (Der Judenstaat) napsal:

„Židovská otázka se objevuje všude, kde žije významnější množství Židů. Kde neexistuje, přinášejí ji s sebou příchozí Židé... Myslím, že rozumím velice komplexnímu problému antisemitismu. Dívám se tento mechanismus jako Žid, bez nenávisti či strachu.“

Židovskou otázku nepokládal za sociální ani náboženskou.

„Jedná se o národn(ostn)í otázku. K jejímu vyřešení z ní v první řadě musíme učinit mezinárodně politické téma...“

Bez ohledu na své občanství měli dle Herzla Židé utvářet nikoliv pouze náboženské společenství, ale národ (*Volk*). [2] Sionismus, psal Herzl, přináší světu kýžené „konečné řešení židovské otázky.“ [3]

Půl roku po Hitlerově nástupu k moci předložila Sionistická federace Německa (*Zionistische Vereinigung für Deutschland*, /ZVfD/, zdaleka největší sionistická skupina v zemi) nové vládě podrobné memorandum hodnotící německo-židovské vztahy a formálně nabídla sionistickou podporu při „řešení“ palčivé „židovské otázky.“ Prvním krokem dle nich mělo být upřímné přiznání zásadních národních odlišností:

Sionisté uznávají spletitost židovské situace, které vycházejí především z neobvyklé struktury jejich ekonomické činnosti a intelektuálních a morálních postojů nezakořeněných ve vlastní tradici. Sionisté si už před desítkami let jasně uvědomili, že se následkem asimilačních trendů tyto známky úpadku objeví...

Sionismus věří, že k obrození národa, na němž dnes s důrazem na svůj křesťanský a národní charakter pracují Němci, musí dojít i mezi Židy. I pro židovský národ se musejí stát jeho původ, náboženství, sdílený osud a vědomí vlastní jedinečnosti zásadním vlivem při utváření jeho existence. To si žádá překonání egoistického individualismu liberální epochy a jeho nahrazení vědomím společenství a společně sdílené zodpovědnosti...

Máme za to, že právě toto nové (nacionálně socialistické) Německo dokáže, prostřednictvím smělého přístupu k židovské otázce, podniknout rozhodující krok k vyřešení problému, s nímž se vskutku bude muset vypořádat většina evropských národů...

Naše deklarace židovské národnosti slouží jako základ pro jasný a upřímný vztah s německým lidem a jeho národní a rasovou realitou. Právě proto, že ani my nechceme nijak narušovat tyto základy a podobně jako oni se vymezujeme proti smíšeným sňatkům s ohledem na čistotu židovské skupiny a odmítáme nepřístojnosti v kulturní oblasti, i my – vychování v prostředí německého jazyka i kultury – dokážeme projevit zájem o německá kulturní díla a hodnoty s obdivem a vnitřní sympatií...

Co se praxe týče, doufají sionisté v možnost spolupráce dokonce i s vládou zásadně se vymezující vůči Židům, protože jádrem řešení židovské otázky nejsou emoce, ale skutečný problém, na jehož řešení mají zájmy všechny národy, momentálně zejména ten německý...

Propaganda vybízející k bojkotu – jakou v současnosti vidíme různými způsoby užívanou proti Německu – jde proti samotné podstatě sionismu, jelikož ten nechce bojovat, ale přesvědčovat a budovat.

Nezavíráme oči před současnou i budoucí existencí židovské otázky. Tato neobvyklá pozice Židů nemá vážné negativní dopady jen na ně, ale vytváří stav obtížně snesitelný i pro ostatní národy. [4]

List Federace *Jüdische Rundschau* („Židovská revue“) vydal prohlášení nesoucí se v podobném duchu:

„Sionismus uznává existenci židovského problému a usiluje o trvalé konstruktivní řešení. Za tím účelem si sionisté přejí založit spolupráci všech národů, pro- či protižidovských, jelikož soudíme, že máme co do činění nikoliv s city, ale skutečným problémem, na jehož řešení sdílejí zájem všechny národy.“ [5]

Mladý berlínský rabín **Joachim Prinz**, který se později usadil ve Spojených státech a stal se prezidentem Amerického židovského kongresu (**American Jewish Congress, AJC**), ve své knize z roku 1934 *My Židé (Wir Juden)* napsal, že nacionálně socialistická revoluce v Německu znamená „Židovstvo pro Židy.“ Jak vysvětlil:

„Teď už nás nezachrání Isti a úskoky. Namísto asimilace chceme něco jiného: uznání židovského národa a židovské rasy.“ [6]

Aktivní spolupráce

Na této platformě sdílených ideologických východisek o etnicitě a národnosti spolupracovali sionisté s nacisty pro – jak obě skupiny věřily – svůj vlastní národní zájem. Proto Hitlerova vláda energicky podporovala sionismus a židovskou emigraci do Palestiny od roku 1933 až do let 1940/41, kdy eskalace válečných akcí další spolupráci znemožnila.

I s rostoucí stabilitou nacionálně socialistického režimu se řada německých Židů, snad dokonce většina, nadále považovala – často s neskrývanou hrdostí – v první řadě za Němce. Jen nemnoha z nich se zamlouvala představa vytržení svých kořenů a nového života v daleké Palestině. Přesto se v tomto období postupně přiklánělo k sionismu stále více německých Židů. Do konce roku 1938 sionistické hnutí v Hitlerově Německu vzkvétalo. Náklad čtrnáctideníku Sionistické federace Německa *Jüdische Rundschau* se nesmírně zvýšil. Vydávaly se četné sionistické knihy. Jak poznamenává *Encyclopaedia Judaica*, v tehdejší Německu „byl sionistický projekt v plném proudu.“ Sionistický sněm, který se v roce 1936 konal v Berlíně, „svým složením zohledňoval energický stranický život německých sionistů.“ [7]

Obzvláštní nadšení pro spolupráci se sionisty panovalo v řadách SS. Vnitřní dokument SS z června 1934 vyzývá k aktivní a rozsáhlé vládní a stranické podpoře sionismu coby

nejúčinnějšího prostředku k docílení emigrace německých Židů do Palestiny. Proto, stálo v dokumentu, by měly být podporovány veškeré způsoby k pozvednutí tohoto nového židovského sebeuvědomění, jako jsou židovské školy, sportovní ligy, kulturní organizace. [8]

Manželé Tuchlerovi a von Mildensteinovi na lodi do Palestiny.

Důstojník SS Leopold von Mildenstein a představitel Sionistické federace Kurt Tuchler společně podnikli půlroční inspekční cestu po Palestině, aby zhodnotili stav tamějšího sionistického projektu. Na základě zkušeností z první ruky sepsal von Mildenstein sérii dvanácti ilustrovaných článků pro významný berlínský deník *Der Angriff*, která vyšla ke konci roku 1934 pod názvem *Ein Nazi fährt nach Palästina* („Nacionální socialista na cestě do Palestiny“). Projevuje v něm upřímný obdiv k průkopnickému duchu a úspěchům židovských osadníků. Židovský sebe-rozvoj podle něj stvořil nový typ Žida. Velebil sionismus coby požehnání židovskému národu i celému světu. V posledním díle série napsal, že židovská vlast v Palestině „ukazuje cestu k vyléčení staleté rány na těle světa: židovské otázky.“ *Der Angriff* vydal coby připomínku této společné cesty SS a sionistů speciální medaili se svastikou na jedné a Davidovou hvězdou na druhé straně.

Několik měsíců po otisknutí série byl von Mildenstein povýšen na šéfa (v hodnosti SS-Untersturmführer, pozn. DP)

oddělení pro židovské záležitosti (Abteilung II/112: Juden, pozn. DP) bezpečnostní služby SS za účelem účinnější podpory sionistické migrace a rozvoje. [9]

Oficiální list SS *Das Schwarze Korps* se k podpoře sionismu přihlásil úvodníkem na titulní stránce z května 1935:

„Možná není daleko doba, kdy Palestina znovu přijme své více než tisíc let ztracené syny. Za tímto účelem jim přejeme všechno nejlepší a tímto vyjadřujeme oficiální projev dobré vůle.“ [10]

O čtyři měsíce později se podobný článek objevil i

Ukázka von Mildensteinovy reportáže Ein Nazi fährt nach Palästina, která vycházela na pokračování v berlínských novinách

v jiném listu SS:

Der Angriff.

„Uznání Židovstva za rasové společenství založené nikoliv na víře, ale na krvi, vede německou vládu k bezvýhradnému poskytnutí rasové svébytnosti tomuto společenství. Postoj vlády se plně shoduje s širším duchovním hnutím, tak zvaným sionismem, v uznání solidarity Židovstva po celém světě a odmítnutí asimilace. Proto Německo podniká opatření, která budou nepochybně hrát významnou úlohu při řešení židovské otázky ve všech zemích světa.“ [11]

Pamětní medaile na cestu Leopolda von Mildensteina do Palestiny.

Přední německá lodní dopravní společnost začala v říjnu 1932 vypravovat přímé lodní linky z Hamburku do Haify v Palestině, kde „byla pod dohledem hamburského rabinátu podávána přísně košer strava.“ [12]

S podporou úřadů se sionisté pustili do neúnavné „převýchovy“ německých Židů. Jak to vyjádřil americký historik Francis Nicosia ve své zprávě z roku 1985 *The Third Reich and the Palestine Question* (Třetí říše a palestinská otázka):

„Sionisté dostali posvěcení přednést svůj program židovské komunitě, vybírat peníze, promítat filmy o Palestině a vůbec o ní mezi německými Židy provádět osvětu. Byl vyvíjen značný nátlak naučit Židy v Německu, aby se přestali považovat za Němce a probudili v sobě novou židovskou národní identitu.“ [13]

V poválečném rozhovoru někdejší šéf Sionistické federace Německa Dr. Hans Friedenthal shrnul situaci následovně:

„Gestapo v té době dělalo vše pro usnadnění emigrace, zejména do Palestiny. Často nám pomáhali, když jsme od ostatních úřadů potřebovali s něčím pomoci při přípravách emigrace.“ [14]

Na Říšském sněmu NSDAP (Reichsparteitag der Freiheit, pozn. DP) v září 1935 byly přijaty tzv. „**Norimberské zákony**“ zakazující sňatky a sexuální vztahy mezi Židy a Němci, které tak *de facto* označily Židy za cizorodou menšinovou národnost. Sionistický *Jüdische Rundschau* o několik dní později tato nová opatření redakčně přivítal:

„Německo... označením v zemi žijících Židů za národnostní menšinu plní požadavky Světového židovského kongresu. Tento krok znovu umožnil navázat normální vztahy mezi německým národem a Židovstvem. Nové zákony otevírají židovské menšině v Německu cestu k vlastnímu kulturnímu a národnímu životu. Do budoucna tak bude schopna vytvářet své vlastní školy, divadla nebo sportovní kluby. Stručně řečeno dostane příležitost formovat svou budoucnost ve všech ohledech národního života...“ [15]

Německo poskytlo židovské menšině příležitost žít sama za sebe, a přislíbilo tomuto svébytnému životu židovské menšiny státní ochranu: bude tak povzbuzen přerod Židovstva v národ a přispěje to k navázání oboustranně mnohem snesitelnějších vzájemných vztahů mezi národy.

Dr. Hans Friedenthal

Georg Kareski

Georg Kareski, předák „revizionistické“ Sionistické státní organizace (Staatszionistischen Organisation, politický program této organizace, státní sionismus, je popsán v knize Ernsta Hamburgera *Staatszionismus: sein Weg und sein Ziel*, pozn. DP) i Židovské kulturní ligy (Kulturbund Deutscher Juden) a někdejší předseda Berlínského židovského společenství (Jüdischen Gemeinde Berlin), v rozhovoru pro berlínský deník *Der Angriff* na konci roku 1935 řekl:

„Už dávno pokládám naprosté oddělení kulturních záležitostí těchto dvou národů (Židů a Němců) za nutný předpoklad společného bezkonfliktního soužití... Z toho důvodu toto oddělení podporuji -

bude-li vycházet z respektu k cizí národnosti. Na Norimberské zákony... podle mě, když na moment odhlédneme od konkrétních ustanovení, lze pohlížet zcela v souladu s touhou po odděleném životě vycházející ze vzájemného respektu... Tento zvrát v procesu rozpouštění mnoha židovských společenství, k němuž docházelo prostřednictvím smíšených manželství, je tedy z židovské perspektivy nanejvýš vítaným vývojem.“ [16]

Přední sionisté v ostatních zemích s těmito postoji souhlasili. Předseda Amerického židovského kongresu a Světového židovského kongresu **Stephen S. Wise** řekl v červnu 1938 newyorskému shromáždění:

„Nejsem americký občan židovského vyznání, jsem Žid... V jedné věci se Hitler nemýlí. Označuje Židy za rasu - a my rasou jsme.“ [17]

Odborník na židovské záležitosti ministerstva vnitra **Dr. Bernhard Lösener** vyjádřil sionismu podporu v článku, který se v listopadu 1935 objevil v oficiálním *Reichsverwaltungsblatt*:

Kdyby měli Židé vlastní stát, kde by většina z nich usadila, pak bychom mohli dnes považovat židovskou otázku za zcela a uspokojivě vyřešenou - pro nás i pro Židy. Nejmenší odpor proti ústředním idejím Norimberských zákonů projevují sionisté, jelikož si rychle uvědomili, že tyto zákony představují jediné správné řešení i pro jejich národ. Každý národ totiž musí mít svůj vlastní stát coby vnější vyjádření jeho svébytné národní podstaty. [18]

Ve spolupráci s německými orgány vytvořily sionistické skupiny (**he-Chaluc**, pozn. DP) napříč Německem síť asi 40

táborů a zemědělských center, kde se budoucí osadníci učili a připravovali na své nové životy v Palestině. Přestože Norimberské zákony zapovídaly Židům vystavovat německou vlajku, získali Židé zvláštní povolení nahradit ji bílým a modrým národním židovským praporem. A tak vlajka, kterou později přijal za vlastní Izrael, vlála nad sionistickými tábory a středisky v Hitlerově Německu. [19]

Himmlerova bezpečnostní služba také spolupracovala s Hagana, sionistickou podzemní vojenskou organizací v Palestině. Úřad SS platil jednomu z jejích představitelů Feivelu Polkesovi za informace o situaci v Palestině a pomoc při soustředění židovské emigrace do země. Hagana měla spolehlivé zprávy o německých plánech díky špehovi, kterého se jí podařilo získat na berlínském velitelství SS. [20] Spolupráce SS s Haganou dospěla dokonce až k tajným dodávkám německých zbraní židovským osadníkům pro střety s palestinskými Araby. [21]

Mapa sítě asi 40 táborů a zemědělských center sionistické mládežnické organizace he-Chaluc v Německu.

Po násilnostech a ničení „Křišťálové noci“ z listopadu 1938 SS pomohla sionistům postavit se rychle zpět na vlastní nohy a pokračovat ve svém působení v Německu, i když pod přísnějším dohledem. [22]

Výhrady oficiálních míst

Německá podpora sionismu však nebyla nekonečná. Vládní a straniční představitelé byli velice citliví na probíhající kampaň vlivných židovských komunit usilujících v USA, Británii a dalších zemích o mobilizaci „svých“ vlád a spoluobčanů proti Německu. Dokud by podle nich projevovala většina světového Židovstva nesmiřitelné nepřátelství k nacionálně socialistickému Německu, a dokud by drtivá většina Židů na celém světě nejevila přílišnou ochotu přesídlit do sionistické „země zaslíbené,“ nezávislý židovský stát v Palestině by vlastně mezinárodní židovskou otázkou nijak „nevyřešil.“ Němečtí představitelé soudili, že by namísto toho nesmiřitelně posílil toto nebezpečné protiněmecké tažení. Německá podpora sionismu se tedy omezovala na vytvoření židovské domoviny v Palestině pod britskou kontrolu, nikoliv svrchovaný židovský stát [23]

V červnu 1937 řekl ministr zahraničí diplomatům, že vznik židovského státu v Palestině by nebyl v německém zájmu, protože by nedokázal pojmout všechny Židy, ale jen by vytvořil další základnu moci mezinárodního Židovstva, podobně jako se Moskva stala centrem mezinárodního komunismu. [24] V roce 1937, v reakci na jistou proměnu oficiální politiky, začaly německé noviny projevovat větší sympatie k odporu palestinských Arabů proti

sionistickým nárokům. Tehdy také došlo k ostré eskalaci napětí židovsko-arabského konfliktu v Palestině. [25]

Oběžník ministerstva zahraničí z 22. 6. 1937 varoval, že navzdory podpoře židovského usídlení v Palestině „by bylo chybou předpokládat, že Německo podporuje vznik státní struktury v Palestině pod židovskou kontrolou. Ve světle protiněmeckého podněcování mezinárodního Židovstva nemůže Německo usuzovat, že by vznik palestinského židovského státu napomohl mírovému vývoji ve světě.“[26]

„Vyhlášení židovského státu nebo Židy spravované Palestiny,“ varovalo vnitřní memorandum oddělení SS pro židovské záležitosti, „by vytvořilo Německu nového nepřítele, který by uplatňoval silný vliv na blízkovýchodní oblast.“ Další oddělení SS předpovídalo, že židovský stát „by usiloval o zavedení všeobecné menšinové ochrany Židů v každé zemi, a tak právně zaštitil kořistnickou činnost světového Židovstva.“ [27] V lednu 1939 Hitlerův nový ministr zahraničí Joachim von Ribbentrop vyslovil podobné varování v dalším z vnitřních dokumentů: „Německo musí nahlížet na vznik židovského státu jako na nebezpečí,“ jelikož by „vedlo k mezinárodnímu vzestupu moci světového Židovstva.“ [28]

Na začátku roku 1938 na celou záležitost osobně dohlížel Hitler a navzdory svému dlouhodobému skepticismu ohledně sionistických záměrů a obavám, že jeho kroky mohou přispět ke vzniku židovského státu, se rozhodl podpořit židovskou migraci do Palestiny ještě energičtěji. Možnost zbavit Německo jeho Židů převažuje možná rizika, uzavřel. [29]

Mezitím přistoupila v letech 1937, 1938 a 1939 britská vláda k ještě drastičtějším omezením židovské imigrace do Palestiny. V reakci na to bezpečnostní služba SS uzavřela s utajenou sionistickou skupinou **Mosad le-alija Bet** tajné spojení za účelem ilegálního pašování Židů do Palestiny. Díky jejich těsné spolupráci se podařilo několika lodním konvojem dosáhnout Palestiny pod nosem britských ozbrojených plavidel. Legální i ilegální migrace z Německa (včetně Rakouska) do Palestiny se v letech 1938-9 prudce zvýšila. Dalších 10 000 mělo odplout v říjnu 1939, ale záříjový začátek války to znemožnil. Přesto německé úřady pokračovaly v podpoře nepřímé židovské emigrace do Palestiny i v letech 1940 a 1941. [30] Dokonce ještě v březnu 1942 fungoval v Hitlerově Německu přinejmenším jeden úředně povolený sionistický „kibucový“ výcvikový tábor pro potenciální emigranty. [31]

Dohoda o přesunu „Ha'avara“

Ústředním bodem německo-sionistické spolupráce v Hitlerově éře byla Dohoda o přesunu, která umožnila desetitisícům německých Židů migraci do Palestiny i s jejich bohatstvím. Dohoda, známá také jako **Ha'avara** (hebrejský výraz pro „přesun“) byla uzavřena v srpnu 1933 po jednáních německých zástupců a **Chaima Arlosoroffa**, politického tajemníka Židovské agentury (Jewish Agency for Israel), palestinské odnože Světové sionistické organizace (World Zionist Organization). [32]

V rámci této netradiční úmluvy složil každý do Palestiny odcházející Žid peníze na zvláštní účet v Německu. Za ně bylo nakoupeno německé zemědělské nářadí, stavební materiál,

čerpadla, hnojivo a další zboží, které byly následně vyvezeny do Palestiny, a tam prodáno židovskou společností Ha'avara (**Ha'avara-Abkommen**) v Tel Avivu. Výtěžek z prodeje dostal židovský emigrant po příjezdu Palestiny, a to ve výši odpovídající jeho vkladu v Německu. Prostřednictvím Haavary tak proudilo do Palestiny německé zboží, o něco později doplněné i dohodou o směně, díky které byly palestinské pomeranče směňovány za německé dřevo, auta, zemědělské stroje a další zboží. Dohoda tedy napomohla sionistům přitáhnout do Palestiny židovské osadníky i rozvojový kapitál, a zároveň díky ní mohli Němci zbavit svou zemi nevíтанé cizí skupiny.

Delegáti Sionistického kongresu, který se konal v Československu (**18. Sionistický kongres v Praze 21. srpna - 4. září 1933**, pozn. DP), o pozitivích Dohody zapáleně debatovali. Někteří se obávali negativního dopadu na mezinárodní židovský ekonomický bojkot Německa, sionističtí předáci ale Kongres uklidňovali. Klíčový muž za vznikem Ha'avara **Sam Cohen** zdůraznil, že Dohoda není pro Německo hospodářsky výhodná. Odborník Sionistické organizace na emigraci **Arthur Ruppin**, který pomáhal smlouvu vyjednat, dodal, že „Dohoda o přesunu nijak nenarušuje bojkot, protože díky ní neproudí do Německa žádná nová cizí měna...“ [33] Ve Švýcarsku pořádaný Sionistický kongres (**19. Sionistický kongres v Luzernu 20. srpna - 6. září 1935**, pozn. DP) vyjádřil Dohodě drtivou většinovou podporu. V roce 1936 Židovská agentura (sionistická „stínová vláda“ v Palestině) nad Ha'avarou převzala přímou kontrolu, kterou si udržovala až do vypuknutí války, kdy musela být opuštěna.

Proti smlouvě vystupovali i někteří Němci. Například generální konzul v Jeruzalémě Hans Döhle v roce 1937 Dohodu opakovaně ostře kritizoval. Poukazoval na ztráty zahraniční měny, kterou by výrobky vyvezené do Palestiny jinak mohly Německu přinést. Monopol Ha'avary na prodej německého zboží do Palestiny prostřednictvím židovské organizace byl pochopitelně trnem v oku i německým a arabským podnikatelům. Oficiální německá podpora projevovaná sionismu mohla ohrozit německou pozici na arabských trzích. Nelibě existenci Dohody nesla i britská vláda. [34] Vnitřní oběžník německého ministerstva zahraničí z června 1937 mluvil o „obětech v zahraniční směně“ plynoucích z Haavary. [35]

Memorandum německého ministerstva vnitra z prosince 1937 hodnotilo dopad Dohody o přesunu takto:

„Není pochyb o tom, že dohoda Ha'avara byla nejvýznamnějším faktorem rychlého rozvoje Palestiny po roce 1933. Zajistila nejen největší přísun peněz (z Německa!), nejinteligentnější skupinu imigrantů, ale také stroje a průmyslové výrobky nezbytné pro rozvoj.“

Hlavním plusem Dohody byla podle zprávy emigrace velkého počtu Židů do Palestiny, pro Německo nevíтанější cílové země. Dokument ale také zmiňoval některá negativa přednesená konzulem Döhlem a dalšími. Ministr vnitra, pokračoval, dospěl k závěru, že nevýhody úmluvy momentálně převažují její výhody, a proto by měla být její platnost ukončena. [36]

Celý spor mohl definitivně rozhodnout pouze jediný člověk. Hitler se palestinskou politikou osobně zabýval v červenci a září 1937, a znovu v lednu 1938 – a ve všech případech se rozhodl ponechat dohodu Ha'avara v platnosti. Účel odstranění Židů z Německa podle něj ospravedlňoval její nedostatky. [37]

Říšské ministerstvo hospodářství pomáhalo řídit další společnost zajišťující přesun, Mezinárodní obchodní a investiční agenturu (Internationalen Handels- und Investment-Agentur / International Trade and Investment Agency, INTRIA, viz odstavec *Geldtransfer innerhalb des Haavarah-Abkommens* pozn. DP), skrze niž Židé v cizině mohli pomáhat německým Židům při emigraci do Palestiny. Prostřednictvím INTRIA bylo postupně německým Židům do Palestiny převedeno skoro 900 tisíc dolarů. [38] Dohody se sionisty inspirované Ha'avarou uzavřely i další země, které chtěly povzbudit Židy k emigraci. V roce 1937 schválilo Polsko společnost **Halifin** (hebrejsky „výměna“). Do konce léta podepsaly podobné smlouvy i Československo, Rumunsko, Maďarsko a Itálie. Jejich uplatnění ve větším rozsahu však zabránil začátek války v září 1939.

Čeho Ha'avara dosáhla?

V letech 1933-1941 emigrovalo díky Ha'avara a dalším německo-sionistickým projektům do Palestiny asi 60 tisíc německých Židů, čili cca desetina židovské populace v Německu z roku 1933. (V roce 1939 tvořili němečtí Židé asi 15% židovského obyvatelstva v Palestině.) Někteří z nich si do nové vlasti přenesli z Německa značné osobní majetky. Jak poznamenal židovský historik **Edwin Black**: „Mnohým z nich, především emigrantům na sklonku 30. let, dovolili přenést si přesné kopie jejich domů a továren – vlastně v hrubých obrysech celou svou existenci.“ [40]

Celkový objem kapitálu přeneseného z Německa do Palestiny přes Ha'avaru od srpna 1933 do konce roku 1939 činil 8,1 milionů liber čili 139,57 milionů německých marek (tehdy ekvivalent více než 40 milionů dolarů). V tomto vyčíslení je obsaženo i 33,9 milionů německých marek (13,8 milionů dolarů), které na základě Dohody poskytla Říšská banka. [41]

Black odhadl, že prostřednictvím následných německých obchodních smluv a zvláštních mezinárodních bankovních transakcí se mohlo do Palestiny dostat dalších 70 milionů dolarů. Pro zemi na úrovni rozvoje Palestiny 30. let měly německé peníze zásadní dopad. Z německého kapitálu vzniklo několik významných podniků včetně vodáren Mekoroth a textilky Lodzia. Příliv zboží a kapitálu přes Ha'avaru, uzavírá Black, „vedl v židovské Palestině k ekonomickému boomu“ a stal se „nezbytným faktorem při vzniku Státu Izrael.“ [42]

Dohoda Ha'avara výrazně přispěla židovskému rozvoji v Palestině, a tak nepřímo i ke vzniku izraelského státu. Oběžník německého ministerstva zahraničí z ledna 1939 s jistou neblahou předtuchou informoval, že „přesun židovského majetku z Německa (přes Ha'avaru) v nemalé míře přispěl k budování židovského státu v Palestině.“ [43]

Ex-předáci Ha'avary v Palestině tento poznatek potvrdili v podrobné studii Dohody o přesunu

zveřejněné v roce 1972:

„Hospodářská aktivita, umožněná přílivem německého kapitálu a přesuny Ha'avary do veřejného i soukromého sektoru měly pro rozvoj země maximální význam. V židovské Palestině vznikla celá nová odvětví a podniků a mnohé pro izraelskou ekonomiku dodnes nesmírně významné společnosti vděčí za svou existenci Ha'avaře.“ [44]

Jeden z telavivských manažerů společnosti Haavary ve 30. letech Dr. Ludwig Pinner později mluvil o tom, že výjimečně nadaní imigranti z Ha'avary „rozhodujícím způsobem“ přispěli k ekonomickému, sociálnímu, kulturnímu a vzdělanostnímu vývoji palestinského židovského společenství. [45]

Dohodu o přesunu lze bezpochyby označit za zdaleka nejrozsáhlejší příklad spolupráce hitlerovského Německa a mezinárodního sionismu. Jejím prostřednictvím učinila Třetí Říše pro židovskou věc v Palestině ve 30. letech víc než kterákoliv jiná vláda.

Sionisté nabízejí Hitlerovi vojenské spojení

Na začátku ledna 1941 přinesla malá, ale vlivná sionistická skupina německým diplomatům v Bejrútu formální návrh na vojensko-politické spojení s válečným Německem. Byli to radikální podzemní „Bojovníci za svobodu Izraele,“ známější jako Lechi (hebrejský akronym názvu „Bojovníci za svobodu Izraele“) či Sternův gang. Jejich vůdce Avraham Stern se tehdy čerstvě odštěpil od radikálních nacionalistů z „Národní vojenské organizace“, (Irgun Cvai Le'umi, zkráceně Irgun, pozn. DP) kvůli postoji skupiny k Británii, která fakticky znemožnila další židovské osídlování Palestiny. Stern vnímal Británii jako úhlavního protivníka sionismu.

Tento pozoruhodný sionistický návrh „na řešení židovské otázky v Evropě a aktivní zapojení účast NMO (Lechi) do války na straně Německa“ stojí za to citovat obsírněji:

Čelní představitelé nacionálně socialistického Německa ve svých projevech a prohlášeních často zdůrazňují, že nový evropský řád jako podmínku svého vzniku vyžaduje radikální řešení židovské otázky evakuací. („Židů-prostou Evropu“)

Evakuace židovských mas z Evropy je nezbytným předpokladem vyřešení židovské otázky. Plně jí však lze dosáhnout jedině usídlením těchto mas v palestinské domovině židovského národa a obnovením židovského státu v jeho historických hranicích.

Cílem politické činnosti a mnoha let boje NMO (Irgun Cvai Le'umi) je vyřešení židovského problému tímto způsobem, a tím také naprosté a konečné osvobození

židovského národa.

NMO, která si je dobře vědoma dobré vůle vlády Německé říše a jejích představitelů k sionistické činnosti v Německu i k sionistickému emigračnímu programu, zastává pozici, že:

Mezi německým pojetím nového evropského uspořádání a skutečnými národními ambicemi židovského národa ztělesněnými NMO mohou být sdílené zájmy.

Mezi novým Německem a obrozeným ponárodněným Židovstvem (*Hebräertum*) je možná spolupráce.

Ustanovení historického židovského státu na národním a totalitním základě svázaného smlouvou s Německou říší by bylo v zájmu udržení a posílení budoucí německé mocenské pozice na Blízkém východě.

Na základě těchto úvah a pod podmínkou, že vláda Německé říše uzná výše zmíněné cíle Izraelského hnutí za svobodu o svrchovanost, se Hnutí za svobodu Izraele v Palestině nabízí aktivně zapojit do války na straně Německa.

Tato nabídka NMO by mohla zahrnovat vojenskou, politickou a zpravodajskou činnost v Palestině, a po přijetí jistých organizačních opatření i mimo ni. Spolu s tím by došlo k vojenskému výcviku evropských Židů a jejich organizací do jednotek pod velením a vedením NMO. Ty by se následně účastnily bojových operací za účelem ovládnutí Palestiny, jakmile by došlo k otevření této fronty.

Nepřímá účast NMO na novém evropském uspořádání, na níž už se pracuje, spolu s pozitivně-radikálním řešením evropského židovského problému na základě výše popsaných národních ambicí židovského národa by v očích celého lidstva výrazně posílila morální ospravedlnění toho nového řádu.

Spolupráce Hnutí za svobodu Izraele by byla také v souladu s nedávným projevem říšského kancléře, kde Hitler zdůraznil, že k izolaci a porážce Anglie využije veškerých dostupných prostředků a spojenectví. [46]

Avraham Stern

Neexistují žádné záznamy o případné německé odpovědi. Přijetí ale bylo velmi málo pravděpodobné – v té době už se totiž kurz německé politiky pevně přiklonil k proarabskému směřování. [47] Jistě stojí za zmínku, že Sternův gang usiloval o spojenectví s Třetí říší v čase, kdy už se mezi lidmi šířily zkažky o Hitlerově odhodlání Židy vyhladit. Stern jim tedy buď nevěřil, nebo byl pro dosažení vzniku židovského státu ochotný spolupracovat i se smrtelným nepřítelem svého národa. [48]

Čelným představitelem Lechi v době vyslovení nabídky byl mj. Jicchak Šamir, který se později stal izraelským ministrem zahraničí a po většinu 80. let a až do roku 1993 zastával post premiéra. Po Sternově smrti v roce 1942 se stal velitelem operací Lechi a podílel se na četných teroristických činech, včetně vraždy britského premiéra pro Střední východ lorda Moyna v listopadu 1944 a švédského vyjednavče Spojených národů hraběte Bernadotteho v září 1948. Když se Šamira o mnoho let později ptali na návrh z roku 1941, potvrdil, že o zamýšleném válečném spojenectví s Německem věděl. [49]

Závěrem

I přes fundamentální nepřátelství Hitlerova režimu a mezinárodního Židovstva spolu po jistou dobu zájmy židovských sionistů a německých nacistů splývaly. **Při spolupráci se sionisty na vzájemně výhodném a humánním řešení složitého problému byla Třetí říše ochotná učinit oběti v zahraničním obchodu a poškodit své vztahy s Británií i Araby. Ve 30. letech skutečně neudělal žádný jiný stát pro podporu židovsko-sionistických cílů tolik jako Hitlerovo Německo.**

Poznámky:

[1] W. Martini, „Hebräisch unterm Hakenkreuz,“ *Die Welt* (Hamburg), 10. ledna 1975. Citováno v: Klaus Polken, „The Secret Contacts: Zionism and Nazi Germany, 1933-1941,“ *Journal of Palestine Studies*, Spring-Summer 1976, str. 65.

[2] Citováno v: Ingrid Weckert, *Feuerzeichen: Die „Reichskristallnacht“* (Tübingen: Grabert, 1981), str. 212. Viz také: Th. Herzl, *The Jewish State* (New York: Herzl Press, 1970), str. 33, 35, 36, a Edwin Black, *The Transfer Agreement* (New York: Macmillan, 1984), str. 73.

[3] Th. Herzl, „Der Kongress,“ *Welt*, 4. června 1897. Přetištěno: *Theodor Herzls zionistische Schriften* (Leon Kellner, ed.), erster Teil, Berlin: Jüdischer Verlag, 1920, str. 190 (a str. 139).

[4] Oběžník z 21. června 1933, v: L. Dawidowicz, *A Holocaust Reader* (New York: Behrman, 1976), str. 150-155, a (částečně) v: Francis R. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (Austin: Univ. of Texas, 1985), str. 42.; O sionismu v Německu před příchodem Hitlera k moci, viz: Donald L. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany* (Baton Rouge: 1980), str. 94-95, 126-131, 140-143.; F. Nicosia, *Third Reich* (Austin: 1985), str. 1-15.

[5] *Jüdische Rundschau* (Berlin), 13. června 1933. Citováno: Heinz Höhne, *The Order of the*

Death's Head (New York: Ballantine, pb., 1971, 1984), str. 376-377.

[6] Heinz Höhne, *The Order of the Death's Head* (Ballantine, 1971, 1984), str. 376.

[7] „Berlin,“ *Encyclopaedia Judaica* (New York and Jerusalem: 1971), Díl 5, str. 648. Pro náhled na jeden z aspektů tohoto „energického života“ viz: J.-C. Horak, „Zionist Film Propaganda in Nazi Germany,“ *Historical Journal of Film, Radio and Television*, díl 4, č. 1, 1984, str. 49-58.

[8] Francis R. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (1985), str. 54-55.; Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz* (Urbana: Univ. of Illinois, 1970, 1990), str. 178-181.

[9] Jacob Boas, „A Nazi Travels to Palestine,“ *History Today* (London), leden 1980, str. 33-38.

[10] Faksimile titulní strany *Das Schwarze Korps*, 15. května 1935, v: Janusz Piekalkiewicz, *Israels Langer Arm* (Frankfurt: Goverts, 1975), str. 66-67. Také citováno v: Heinz Höhne, *The Order of the Death's Head* (Ballantine, 1971, 1984), str. 377. Viz také: Erich Kern, ed., *Verheimlichte Dokumente* (Munich: FZ-Verlag, 1988), str. 184.

[11] *Das Schwarze Korps*, 26 září 1935. Citováno v: F. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (1985), str. 56-57.

[12] Lenni Brenner, *Zionism in the Age of the Dictators* (1983), str. 83.

[13] F. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (1985), str. 60. Viz také: F. Nicosia, „The Yishuv and the Holocaust,“ *The Journal of Modern History* (Chicago), Díl. 64, č. 3, Sept. 1992, str. 533-540.

[14] F. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (1985), str. 57.

[15] *Jüdische Rundschau*, 17. září 1935. Citováno v: Yitzhak Arad, with Y. Gutman and A. Margalio, eds., *Documents on the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 1981), str. 82-83.

[16] *Der Angriff*, Dec. 23, 1935, in: E. Kern, ed., *Verheimlichte Dokumente* (Munich: 1988), str. 148.; F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 56.; L. Brenner, *Zionism in the Age of the Dictators* (1983), str. 138.; A. Margalio, „The Reaction...,“ *Yad Vashem Studies* (Jerusalem), díl. 12, 1977, str. 90-91.; O Kareskiho pozoruhodné kariéře, viz H. Levine, „A Jewish Collaborator in Nazi Germany,“ *Central European History* (Atlanta), Sept. 1975, str. 251-281.

[17] „Dr. Wise Urges Jews to Declare Selves as Such,“ *New York Herald Tribune*, June 13, 1938, str. 12.

[18] F. Nicosia, *The Third Reich* (1985), str. 53.

[19] Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-1945* (New York: Bantam, pb., 1976), str. 253-254.; Max Nussbaum, „Zionism Under Hitler,“ *Congress Weekly* (New York: American Jewish Congress), Sept. 11, 1942.; F. Nicosia, *The Third Reich* (1985), str. 58-60, 217.; Edwin Black, *The Transfer Agreement* (1984), str. 175.

[20] H. Höhne, *The Order of the Death's Head* (Ballantine, pb., 1984), str. 380-382.; K. Schleunes, *Twisted Road* (1970, 1990), str. 226.; Secret internal SS intelligence report about F. Polkes, June 17, 1937, in: John Mendelsohn, ed., *The Holocaust* (New York: Garland, 1982), díl. 5, str. 62-64.

[21] F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 63-64, 105, 219-220.

[22] F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 160.

[23] S tímto rozlišením implicitně počítá také „Balfourova deklarace“ z listopadu 1917, v níž britská vláda vyjádřila podporu „národní vlasti židovského národa“ v Palestině, ale úzkostlivě se vyhnula jakékoliv zmínce židovského státu. S odkazem na tamější většinově arabské obyvatelstvo dále varovala, že „...musí být jasně řečeno, že nesmí dojít k ničemu, co by

mohlo narušit občanská a náboženská práva stávajících nežidovských společenství v Palestině.“ Plné znění Deklarace reprodukováno v: Robert John, *Behind the Balfour Declaration* (IHR, 1988), str. 32.

[24] F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 121.

[25] F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 124.

[26] David Yisraeli, *The Palestine Problem in German Politics 1889-1945* (Bar-Ilan University, Israel, 1974), str. 300.; Also in: *Documents on German Foreign Policy, Series D, Díl. 5. Doc. No. 564 or 567.*

[27] K. Schleunes, *The Twisted Road* (1970, 1990), str. 209.

[28] Circular of January 25, 1939. Nuremberg document 3358-PS. International Military Tribunal, *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal* (Nuremberg: 1947-1949), díl. 32, str. 242-243. *Nazi Conspiracy and Aggression* (Washington, DC: 1946-1948), díl. 6, str. 92-93.

[29] F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 141-144.; O Hitlerově kritice sionismu v *Mein Kampf*, viz zejm. Díl. 1, kap. 11. Citováno v: Robert Wistrich, *Hitler's Apocalypse* (London: 1985), str. 155.; Viz také: F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 26-28.; Hitler řekl svému armádnímu pobočníkovi v roce 1939 a znovu v roce 1941, že v roce 1937 žádal Brity o přesun všech německých Židů do Palestiny či Egypta. Britové podle něj odmítli, protože by dále prohloubil chaos. Viz: H. v. Kotze, ed., *Heeresadjutant bei Hitler* (Stuttgart: 1974), str. 65, 95.

[30] F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 156, 160-164, 166-167.; H. Höhne, *The Order of the Death's Head* (Ballantine, pb., 1984), str. 392-394.; Jon and David Kimche, *The Secret Roads* (London: Secker and Warburg, 1955), str. 39-43. Viz také: David Yisraeli, „The Third Reich and Palestine,“ *Middle Eastern Studies*, říjen 1971, str. 347.; Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945* (1979), str. 43, 49, 52, 60.; T. Kelly, „Man who fooled Nazis,“ *Washington Times*, 28. dubna 1987, str. 1B, 4B. Na základě rozhovoru s Willy Perlem, autorem knihy *The Holocaust Conspiracy*.

[31] Y. Arad, et al., eds., *Documents On the Holocaust* (1981), str. 155. (Výcvikový kibuc byl v Neuendorfu, a dost možná fungoval ještě v březnu 1942.)

[32] Pro podrobnější informace o Dohodě obecně, viz: Werner Feilchenfeld, et al., *Haavara-Transfer nach Palaestina* (Tübingen: Mohr/Siebeck, 1972).; David Yisraeli, „The Third Reich and the Transfer Agreement,“ *Journal of Contemporary History* (London), č. 2, 1971, str. 129-148.; „Haavara,“ *Encyclopaedia Judaica* (1971), díl. 7, str. 1012-1013.; F. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (Austin: 1985), str. 44-49.; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes and Meier, 1985), str. 140-141.; **The Transfer Agreement** Edwina Blacka je detailní a užitečná. Obsahuje však řadu nepřesností a chybných závěrů. Viz např. recenzi Richarda S. Levyho v *Commentary*, září 1984, str. 68-71.

[33] E. Black, *The Transfer Agreement* (1984), str. 328, 337.

[34] K odporu k Haavaře mezi německým vedením, viz: W. Feilchenfeld, et al., *Haavara-Transfer nach Palaestina* (1972), str. 31-33.; D. Yisraeli, „The Third Reich,“ *Journal of Contemporary History*, 1971, str. 136-139.; F. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question*, str. 126-139.; I. Weckert, *Feuerzeichen* (1981), str. 226-227.; Rolf Vogel, *Ein Stempel hat gefehlt* (Munich: Droemer Knauer, 1977), str. 110 ff.

[35] W. Feilchenfeld, et al., *Haavara-Transfer* (1972), str. 31. Celý text v: David Yisraeli, *The Palestine Problem in German Politics 1889-1945* (Israel: 1974), str. 298-300.

[36] Vnitřní oběžník ministerstva vnitra (podepsáno státním tajemníkem W. Stuckartem), 17.

prosince 1937, v: Helmut Eschwege, ed., *Kennzeichen J* (Berlin: 1966), str. 132-136.

[37] W. Feilchenfeld, et al, *Haavara-Transfer* (1972), str. 32.

[38] E. Black, *Transfer Agreement*, str. 376-377.

[39] E. Black, *Transfer Agreement* (1984), str. 376, 378.; F. Nicosia, *Third Reich* (1985), str. 238-239 (č. 91).

[40] E. Black, *Transfer Agreement*, str. 379.; F. Nicosia, *Third Reich*, str. 212, 255 (č. 66).

[41] W. Feilchenfeld, et al., *Haavara-Transfer*, str. 75.; „Haavara,“ *Encyclopaedia Judaica*, (1971), Díl. 7, str. 1013.

[42] E. Black, *Transfer Agreement*, str. 379, 373, 382.

[43] Oběžník z 25. ledna 1939. Norimberský dokument 3358-PS. Mezinárodní vojenský tribunál, *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal* (Nuremberg: 1947-1949), Díl. 32, str. 242-243.

[44] Werner Feilchenfeld, et al., *Haavara-Transfer nach Palaestina* (Tübingen: Mohr/Siebeck, 1972). Citováno v: Ingrid Weckert, *Feuerzeichen* (Tübingen: Grabert, 1981), str. 222-223.

[45] W. Feilchenfeld, et al., *Haavara-Transfer nach Palaestina*(1972). Citováno v: I. Weckert, *Feuerzeichen* (1981), str. 224.

[46] Původní dokument v německém Auswärtiges Amt Archiv, Bestand 47-59, E 224152 a E 234155-58. (Fotokopii autor vlastní).; Kompletní původní německý text vydán v: David Yisraeli, *The Palestine Problem in German Politics 1889-1945* (Israel: 1974), str. 315-317. Viz také: Klaus Polkhen, „The Secret Contacts,“ *Journal of Palestine Studies*, jaro-léto 1976, str. 78-80.; (V čase nabídky se Sternova skupina Lehi ještě považovala za pravý Irgun/NMO).

[47] Arabští nacionalisté vystupovali proti Británii, která tehdy ovládala větší část arabského světa včetně Egypta, Iráku a Palestin. Kvůli válečnému stavu s Británií se Němcům dostávalo arabské podpory. Vůdce palestinských Arabů, nejvyšší jeruzalémský muftí Hadž Amin al Husajní za války s Němci těsně spolupracoval. Po útěku z Palestiny promlouval k Arabům přes německé rádiové vysílání a v Bosně pomáhal verbovat muslimské rekruty SS.

[48] Israel Shahak, „Yitzhak Shamir, Then and Now,“ *Middle East Policy* (Washington, DC), Díl. 1, č. 1, (celé č. 39), 1992, str. 27-38.; Yehoshafat Harkabi, *Israel's Fateful Hour* (New York: Harper and Row, 1988), str. 213-214. Citováno v: Andrew J. Hurley, *Israel and the New World Order* (Santa Barbara, Calif.: 1991), str. 93, 208-209.; Avishai Margalit, „The Violent Life of Yitzhak Shamir,“ *New York Review of Books*, 14. května 1992, str. 18-24.; Lenni Brenner, *Zionism in the Age of the Dictators* (1983), str. 266-269.; L. Brenner, *Jews in America Today* (1986), str. 175-177.; L. Brenner, „Yitzhak Shamir: On Hitler's Side,“ *Arab Perspectives* (League of Arab States), March 1984, str. 11-13.

[49] Avishai Margalit, „The Violent Life of Yitzhak Shamir,“ *New York Review of Books*, 14. května 1992, str. 18-24.; Lenni Brenner, *Zionism in the Age of the Dictators* (1983), str. 266-269.; L. Brenner, *Jews in America Today* (1986), str. 175-177.; L. Brenner, „Skeletons in Shamir's Cupboard,“ *Middle East International*, 30. září, 1983, str. 15-16.; Sol Stern, L. Rapoport, „Israel's Man of the Shadows,“ *Village Voice* (New York), 3. července 1984, str. 13 ff.

Zdroj: Mark Weber. „Zionism and the Third Reich,“ *The Journal of Historical Review*, červenec/srpen 1993 (Roč. 13, č. 4), str. 29-37.